Darlith SIAN RHIANNON yn y Brifwyl yng Nghasnewydd

Y Wasg Gymraeg yng Ngwent

Y GWEINIDOGION oedd prif gynheiliaid yr iaith a'r diwylliant a'r wasg yng Ngwent. Roedd yr holl weinidogion adnabyddus hyn yn gweinidogaethu o fewn ychydig filltiroedd i'w gilydd, roedd llawer iawn o weisg hefyd wedi'u gwasgu i'r un ardal fechan. 'Wy wedi sôn eisoes am Bont-y-pwl, Tredegar, Glynebwy, Brynmawr a'r Blaenau, ond ma 'na ragor credwch fi neu beidio.

Yn Abertyleri gerllaw'r Blaenau sefydlodd John Williams, gŵr o Frynmawr a gweinidog gyda'r Methodistiaid Calfinaidd, wasg argraffu yn 1867.

Roedd 'na hefyd wasg ym Mlaenafon, ond *cyn* sefydlu'r wasg honno bu'r Parch John Rees, gweinidog y Bedyddwyr yn Broad Street, yn *cyhoeddi* llyfrau. Os edrychwch chi er enghraifft, ar gyfrol o'r enw *Arweinydd, sef detholiad o bregethau D. Hughes, Talywaun* fe welwch ei fod yn enwi J. Rees Blaenafon fel yr argraffydd, ond yn ôl hanesydd y wasg, Ifano Jones, William Jones Casnewydd a wnaeth y gwaith argraffu ar ran John Rees.

Ac mae'n debyg mai dyna'r arferiad hyd nes i Evan Prosser, gŵr o Lanelli - nid tref y sosban, ond Llanelli ar gyrion Sir Fynwy a Sir Frycheiniog - agor gwasg yn y dre' yn 1868.

* * *

CYN GADAEL y rhestr yma o weisg, sy'n mynd braidd yn faith erbyn hyn, rhaid cyfadde', rhaid sôn am ddau le arall sy'n arwyddocaol yn hanes argraffu a chyhoeddi yn Sir Fynwy, sef y Gelli-groes a Chasnewydd. Wn i ddim sawl un ohonoch chi sy'n gwybod ble mae'r Gelli-groes, ond gobeithio y cewch chi gyfle i fynd am dro yno. Yn ôl Cynddelw

Man hyfryd iawn yw'r Gelligroes,
Bur eirioes le i bererin
Lle mae Aneurin, prifardd Gwent
A'i dalent fel aur dilin.

Canodd hyn ar ôl iddo gael croeso mawr yng nghartre Aneurin Fardd pan oedd ar daith bregethu yn yr ardal yn 1847.

Fel Brychan, roedd Aneurin Fardd yn un o *gymeriadau*'r byd llenyddol yn y sir. Ganwyd e' ym Medwas yn fab i Ieuan Brydydd Gwent neu Sion Fardd, melinydd a symudodd o Fedwas i'r Gelligroes i gadw melinau Penllwyn. Yn 1845 sefydlodd y tad a'r mab gymdeithas Gymreigyddol y Gelligroes a arferai gyfarfod yn nhafarn yr Hanner Ffordd. Daeth eisteddfodau'r Gelligroes yn achlysuron o fri gydag enwogion lleol fel Cynddelw, Gwilym Ilid a Gwrwst yn cystadlu ynddyn nhw.

Yn un o'r eisteddfodau hyn yr enillodd Cynddelw wobr am ei draethawd ar y mesurau barddol, y traethawd a argraffwyd wedyn gyda rhagair dadleuol gan Aneurin Fardd o dan y teitl, *Tafol y Beirdd*. Yma i'r Gelligroes hefyd y daeth Islwyn i fwrw'i brentisiaeth fel bardd a daeth Aneurin yn un o'i athrawon barddol.

* * *

UN UCHELGAIS gan Aneurin oedd cyhoeddi hanes enwad y Bedyddwyr, ac i'r perwyl hwn y sefydlodd argraffwasg yn seler tafarn yr Hanner Ffordd yn mis Rhagfyr 1861. Ond er iddo argraffu'r *Bedyddiwr* yma am gyfnod ynghyd â nifer o bamffledi Cymraeg, ni lwyddodd i wireddu ei freuddwyd, ac oherwydd anawsterau ariannol difrifol ymfudodd i'r Amerig yn 1864. Fel y gwelsom ni roedd Nefydd wedi bwriadu cyflawni'r gwaith hwnnw pan sefydlodd ei wasg yntau yn y Blaenau yn yr un flwyddyn. Roedd ymadawiad Aneurin yn siom i'r disgybl barddol, Islwyn. Cyfansoddodd gerdd i'w athro, sy'n dechrau:

Mae llawer blwyddyn, annwyl frawd,
er pan gymerem ni
Ein hwyrol daith, ein llonydd rawd
ar ymyl llonydd li
Yr hen Sirhywi ...

ac mae'n diweddu,

Fe hoffai cyfeillgarwch pur gael byd rhy fach i fôr,
Rhy gyfyng i ysgarol fur, rhy gul i glawdd a dôr,
Wrth gofio am ein disgler wawr a hoen ein dyddiau gwell
Rwyn beio braidd Columbus fawr am ganfod byd mor bell.

Er eu bod nhw'n wahanol iawn o ran natur a phersonoliaeth, mae'n amlwg bod Aneurin Fardd wedi cael cryn ddylanwad ar Islwyn, ac yn wir yr oedd ganddyn nhw nifer o bethau yn gyffredin heblaw eu hoffter o farddoniaeth. Roedd y ddau wedi derbyn hyfforddiant fel peirianwyr sifil ac yn rhannu'r un diddordeb yn y cylchgronau a'r papurau neydd.

Roedd Aneurin Fardd byth a beunydd yn llythyru yn y wasg, tra oedd Islwyn, wrth gwrs, yn ymwneud â sawl cyhoeddiad gan gynnwys, *Y Cylchgrawn, Yr Ymgeisydd* a'r *Gwladgarwr.*

Mae peth ansicrwydd ynglŷn â'i union swyddogaeth gyda rhai o'r cyhoeddiadau a bu'n ymwneud â nhw. Gwyddom fodd bynnag mai fe oedd golygydd *Yr Ymgeisydd* a golygydd barddoniaeth y *Cardiff Times*. Ond y bennod fwya diddorol yn ei ymwneud â'r wasg yw'r rhan a chwaraeodd yn y fenter i gyhoeddi papur newydd Cymraeg yng Nghasnewydd yn 1867.

Yn flaenllaw ymhlith cyhoeddwyr y dre yr adeg honno roedd y Cymro Thomas Williams, perchennog y papur *The Star of Gwent*, papur rhyddfrydol a sefydlwyd yn 1859 gyda chefnogaeth Benjamin Hall a'i briod Arglwyddes Llanofer.

Roedd 'na golofn farddol yn y *Star of Gwent* ynghyd ag amryw o erthyglau yn ymwneud â hanes a thraddodiadau Cymru, ac ambell bwt yn Gymraeg. Ond roedd nifer o Gymry blaenllaw'r dre yr adeg honno'n gosod pwysau ar Thomas Williams i gyhoeddi papur newydd Cymraeg.

Ar ôl llawer o drafod a dadlau ymddangosodd rhifyn cynta'r *Glorian* ar ddydd Gŵyl Dewi 1867, ac fel y gwelwch chi wrth ddarllen y dudalen flaen papur oedd hwn a gefnogai 'Fy Rhyddid, fy Iaith, fy Nghenedl a Gwlad fy Nhadau'.

Doedd y tri a oedd yn gyfrifol am olygu'r papur, Llew Llwyfo, Glasynys ac Islwyn ddim yn drindod gytûn bob amser, ond llwyddwyd i gydweithio digon i fedru cyhoeddi dau ar hugain o rifynnau o'r papur. Mae'r cynnwys yn amrywiol a bywiog ac mae Ifano Jones yn disgrifio'r *Glorian* fel un o'r papurau Cymraeg gorau a gyhoeddwyd eriod.

Ond er ei fod yn bapur da, ymddangosodd y rhifyn olaf ar Orffennaf y seithfed ar hugain, 1867. Yn ôl Ifano Jones roedd Thomas Williams yn ŵr tlotach o lawer ar ôl methiant menter **Y** *Glorian* ond yn y rhifyn ola' mae'r golygyddion yn gwadu mai diffyg gwerthiant oedd yn gyfrifol am y ffaith iddo ddod i ben.

Ar waethaf llu o anfanteision meddid, "gwerthodd ei ffordd, a chyrhaeddodd gylchrediad ddiamheuol o dair neu bedair mil yn wythnosol."

Wel, un bennod yn unig yn hanes cyhoeddi Cymraeg yng Nghasnewydd yw'r *Glorian*.

* * *

YN WIR, er gwaetha'r holl ddylanwadau Saesneg oedd ar y dre' roedd 'na draddodiad o gyhoeddi Cymraeg yma hyd at y ganrif hon. Cymro Cymraeg o'r enw Evan Lewis agorodd y wasg gynta' yma yn 1810 (mil wyth cant a deg) ond bu'n gyhoeddwr yma am rai blynyddoedd cyn hynny, a gwelir ei enw ar nifer o gyfrolau o emynau a phregethau Cymraeg a argraffwyd ar ei ran ym Mryste. Bu farw yn 1819, ond yn ystod y naw mlynedd y bu'r wasg mewn bodolaeth argraffodd gyfrol o emynau a nifer o faledi, er enghraifft, *Hanes yr Hen wr o'r Coed* a *Chân Newydd o ystyriaeth ar Amser Byr Dyn yn y byd hwn* gan Owen Evans, Casnewydd.

Yn ystod hanner cynta'r bedwaredd ganrif ar bymtheg roedd 'na nifer o weisg yn cyhoeddi yn Gymraeg yn ogystal ag yn Saesneg yn y dref. Yr enwocaf efallai yw gwasg Samuel Etheridge. Siartydd oedd Etheridge ac yn un o gefnogwyr John Frost. Yn ei wasg ef yn y stryd fawr yr argraffwyd holl bamffledi a phosteri'r Siartwyr — fe gafodd llawer o'r posteri a'r pamffledi eu dinistrio gan gefnogwyr y Siartwyr ar ôl methiant y gwrthryfel rhag ofn i'r awdurdodau gael gafael arnyn nhw, — oherwydd gwasg Etheridge oedd un o'r mannau cyntaf a archwiliwyd y bore dydd Llun hwnnw ym mis Tachwedd 1839.

Ond yn ogystal â chyhoeddi deunydd gwleidyddol yr oedd Etheridge, o bryd i'w gilydd yn cyhoeddi deunydd o natur hollol wahanol. Er enghraifft, un o'i gyhoeddiadau cynharaf oedd *Hymnau Newyddion Argraffiedig gan Samuel Etheridge Gwerthwr a Rhwymwr llyfrau 1812.*

Parhawyd y traddodiad cyhoeddi Cymraeg gan Thomas Williams, perchennog y *Star of Gwent* a'r *Glorian* y soniais amdano'n gynharach, a ddaeth y traddodiad ddim i ben gyda methiant y papur hwnnw yn 1867. Hyd at ddiwedd y ganrif roedd William Jones, aelod gyda'r Methodistiaid Calfinaidd yng nghapel Ebeneser yn y dref yn cyhoeddi deunydd ei enwad, gan gynnwys y cylchgrawn *Newyddion Da*, 1892-3.

* * *

OND WRTH ystyried cyfraniad Casnewydd i'r byd cyhoeddi yng Nghymru, mae un cyhoeddwr ben ac ysgwyddau'n uwch na'r lleill, a hwnnw yw John Edward Southall. Gŵr o Lanllieni, (Leominster) Swydd Henffordd oedd Southall, Crynwr a oedd wedi dysgu Cymraeg. Roedd yn un o aelodau blaenllaw Cymdeithas yr Iaith Gymraeg (mark one) a sefydlwyd yn 1885 er mwyn ceisio sicrhau lle teilwng i'r iaith Gymraeg ar amserlen yr Ysgolion Bwrdd.

Roedd Southall yn ŵr o flaen ei oes ar lawer cyfri! Yr oedd yn un o'r bobl gyntaf yng Nghymru i sylweddoli gwerth addysg ddwyieithog fel modd i ddiogelu dyfodol y Gymraeg. Defnyddiodd ei wasg er mwyn hyrwyddo'i gred, ac os cymrwch chi gip ar y